

ЕМПІРИЧНІ ІНДИКАТОРИ РЕЛІГІЙНИХ ЗМІН У СХІДНІЙ ЄВРОПІ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

Бовгиря І. В.

Аспірант кафедри соціології

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті визначено набір індикаторів, що можуть бути використані для аналізу релігійних змін у східноєвропейських країнах із завершенням політики державного атеїзму. Запропоновані показники охоплюють як оцінки релігійності населення та особливостей релігійного простору, так і контекстуальні показники стану суспільства у посткомуністичний період. Визначені можливості та обмеження подальшого використання запропонованих показників.

В статье определен набор индикаторов, которые могут быть использованы для анализа религиозных изменений в восточноевропейских странах после завершения политики государственного атеизма. Предложенные показатели охватывают как оценки религиозности населения и особенностей религиозного пространства, так и контекстуальные показатели состояния общества в посткоммунистический период. Определены возможности и ограничения дальнейшего использования предложенных индикаторов.

The article suggests a set of indicators that could be used in the analysis of religious changes in Eastern European countries that occurred after the end of state atheism policies. The suggested indicators encompass self-evaluations of one's religiosity and specifics of religious landscapes as well as contextual indicators in societies in the post-Communist period. Possibilities and limitations for further use of the suggested indicators are discussed.

Ключові слова: емпіричні індикатори, релігійні зміни, Східна Європа.

Зміни, що розгорнулись на релігійному полі пострадянських країн та країн колишнього соціалістичного табору після падіння комуністичних режимів, були надзвичайно помітними і викликали значну зацікавленість у наукових колах. Релігійні перетворення спостерігались у всіх посткомуністичних країнах Східної Європи, проте це явище мало доволі різноманітний характер та чимало специфічних рис, залежно від країни, де воно спостерігалось. Ці зрушення дозволяють використовувати наявні дані для перевірки ключових теоретичних підходів у галузі соціології релігії на універсальність та можливість застосування у нових контекстних умовах. Науковий доробок останніх двох десятиріч демонструє, що наявні теоретичні підходи лише до певної міри продуктивні у своїй пояснювальній силі. Адже щоразу, коли дослідники звертаються до емпіричних даних, поширені теоретичні моделі дозволяють пояснити лише певно коло випадків динаміки та характеру релігійних змін [9, с. 26–27; 10, с. 62–69].

Відтак, дослідницькою проблемою є відсутність підходу до оцінки релігійних змін у Східній Європі, що описує все коло можливих сценаріїв релігійної динаміки та підтверджується емпіричними даними. У попередній статті автора з цієї тематики було запропоновано формулювання можливих засад комплексного розуміння явища релігійних змін у східноєвропейських країнах із завершенням політики державного атеїзму на основі інтеграції вже розроблених підходів теорії секуляризації та раціонального вибору [1, с. 56–61]. Проте лише перевірка запропонованої концепції на емпіричному матеріалі дозволить говорити про релевантність такого підходу для оцінки релігійної динаміки в регіоні в цілому. Метою запропонованого огляду є пошук найбільш вдалих та універсальних індикаторів, які дозволять верифікувати теоретичну модель на емпіричних даних.

Для реалізації такої мети необхідно визначити ключові вимірювальні характеристики змін у релігійних інститутах досліджуваних суспільств та фактори, що можуть впливати на ці характеристики або бути їх прямим чи опосередкованими причинами; підібрати найбільш релевантні емпіричні індикатори для окреслених понять; оцінити можливість використання обраних індикаторів, враховуючи фрагментарність та нерегулярність збору емпіричних даних у країнах регіону.

Дослідження релігійності останніх десятиліть, що здійснювались із залученням підходу раціонального вибору, досить часто були побудовані на математичних моделях та

аналізі різних показників релігійності як в окремих країнах, так і на панелях агрегованих даних для сукупності країн [3, с. 47–68]. Такий багатий досвід досліджень у категорії дозволяє спиратись на досвід уже проведених робіт у підборі та підготовці індикаторів для дослідження питань релігійності. Різноманітний набір факторів вимагає звернення до досить широкого кола джерел інформації: результати соціологічних досліджень та опитувань, макроекономічні показники й експертні та статистичні індекси.

Попередній теоретичний аналіз дозволив виділити дві теоретичні групи факторів, що вплинули на характеристики динаміки релігійного поля. До першої групи варто віднести контекстуальні фактори, що могли мати вплив на динаміку рівня релігійності населення. До таких факторів належать безпосередній факт зняття релігійних заборон та негативні зміни соціального та економічного стану суспільств регіону.

Зняття релігійних заборон дало можливості для відродження традиційних у суспільствах віровчень, розвитку нових релігійних віровчень (як і через довготривалу відсутність у публічному полі традиційних релігій, так і через можливості місіонерського експорту) та появи нової незаповненої ніші в переконаннях людей, яку звільнив науковий атеїзм (як через втрату державної підтримки, так і через дискредитацію вчення як частини режиму, що втратив свою легітимність) [4, с. 96–110]. З іншого боку соціальна та економічна криза, а також значна втрата багатьох модернізаційних здобутків посткомуністичних суспільств у перші роки кризи, з погляду теорії секуляризації (де секуляризація представлена як процес, що характерний для суспільств на завершальних етапах модернізації – стабільних, індустріалізованих, раціоналізованих, урбанізованих), спровокувала надзвичайний ріст релігійності у досліджуваному регіоні наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття [7, с. 29].

Доречним і доступним показником для оцінки розвитку релігійного ринку – можливості для появи та поширення нових (не традиційних у суспільстві) віровчень – може слугувати кількість релігійних меншин (організації, кількість послідовників яких не перевищує 5% від населення країни)¹. Цей показник належить до набору змінних, представлених у базі даних проекту «Держава та релігія» (The Religion and State Project), та зарекомендував себе як достатньо надійний та адекватний для кількісної оцінки в роботах інших дослідників, які розглядали динаміку релігійних ринків, що розвиваються [5, с. 47–68].

Щодо оцінки наявності додаткової ніши релігійних послідовників, що залучаються до релігії з втратою впливу атеїзму у суспільстві, то цей показник найбільш вдало можна квантифікувати, спираючись на рівень релігійної конверсії – підхід запропонований Робертом Барро [3, с. 47–68]. З метою оцінки рівня переходу від атеїстичних поглядів до релігійних можна використовувати показник частки населення, що зараз відносять себе до певної релігійної групи та відвідують релігійні служби хоча б декілька разів на рік, проте не відвідували релігійні служби у своєму дитинстві ніколи².

Така побудова співвідношення конверсії у значній мірі пов'язана з обмеженням доступних даних у наявних дослідженнях. Проте показник, що релігійні служби не відвідувались майже ніколи у дитячі роки, може опосередковано вказувати на відсутність релігійного виховання та відсутність релігійних переконань у дитячі роки респондента, що було наслідком релігійної політики держави.

Для оцінки соціально-економічного становища країни може бути використано показники міжнародних моніторингових структур з розвитку політики та економіки, відповідно до найбільш прийнятних у сучасних порівняльних аналізах. Такими показниками є Валовий національний продукт на душу населення (зі збереженням ППС), що дозволяє оцінити не тільки економічний розвиток країни, а й визначити відносний рівень благополуччя громадян країни, для якої він вирахований за даними Світового Банку (World Bank)³, та Індекс

¹ RAS Dataset and Codebook [Electronic resources] // The Religion and State Project – Mode of access: <http://www.thearda.com/ras/downloads/>. – Last access: September, 2016. – Title from the screen.

² Прямим індикатором показника буде частка респондентів, які вобрали певну релігію у питанні «Яку релігію Ви сповідуєте? (v102)» (WVS) / «Хто Ви за віросповіданням? (D32)» (ISSP) та обрали альтернативу «На релігійні свята» (WVS) / «Декілька раз на рік» (ISSP) у питанні «Як часто Ви відвідуєте релігійні служби зараз? (v108)» (WVS) / «Як часто Ви відвідуєте релігійні служби зараз? (D33)» (ISSP) та одночасно обрали альтернативу «Ніколи чи майже ніколи» у питанні «Як часто Ви відвідували релігійні служби, коли вам було 12 років (v109)» (WVS) / «Як часто Ви відвідували релігійні служби, коли Вам було 12 років (R30)» (ISSP)

³ GNI per capita, PPP (current international \$) [Electronic source] // World Development Indicators, The World Bank. – Mode of access: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>. – Last access: September, 2016. – Title from the screen.

дотримання політичних прав за даними Агенції свободи (Freedom House)⁴, що традиційно використовується для оцінки рівня прав і свобод і у суспільстві.

До другої групи факторів можна віднести процеси, що значною мірою сформували релігійно-ідеологічну структуру досліджуваних суспільств. До таких процесів належать характер взаємодії релігійних організацій з владними інститутами (чи отримують традиційні релігійні організації державні чи суспільні преференції як складові частини нової національної ідентичності) [6, с. 65–67] та умов виходу країн з-під комуністичного впливу наприкінці ХХ ст.

Взаємодію релігійних організацій з владними структурами зазвичай оцінюють за допомогою показників рівня релігійних свобод. Для даного показника у кількісному аналізі найчастіше використовується Індекс стосунків між державою та релігією, що визначається на основі оцінки офіційної інформації державних та релігійних установ та включає в себе як заохочення та підтримку, так і утиски та дискримінацію⁵.

Умови виходу країн з-під комуністичного впливу є істотним фактором. Одним із суттєвих аспектів цього фактору, що може мати вплив на рівень релігійності, є наявність збройних конфліктів, коли, як зазначають дослідники, релігія може підвищувати свій вплив на суспільство [7, с. 32].

Для оцінки наявності та можливої сили впливу на суспільство збройних конфліктів може бути використано показник кількості загиблих під час конфліктів, на основі даних Баз даних збройних конфліктів (UCDP/PRIО Armed Conflict Dataset)⁶, приведених до частки населення, з метою нівелювання різниці кількості населення в країнах регіону.

Емпірична верифікація теоретичної моделі, запропонованої автором, може бути зосереджена на оцінці впливу запропонованих факторів та зміни їх значень у часі на зміни у релігійному полі у двох ключових напрямках: зміна рівня релігійності (зростання чи спадання частки населення, що вважає себе релігійними) та зміна релігійно-ідеологічної структури (зміна статусу релігійного ринку у діапазоні від релігійної монополії до плюралістичного релігійного ринку).

Спираючись на застосовані для теоретичного огляду підходи, основним для вимірювання рівня релігійності в країні варто використовувати показник частки населення, що визначає себе як релігійні⁷. На користь такого вибору можна навести щонайменше два аргументи. По-перше, саме такий показник доступний для всього кола досліджуваних країн. По-друге, хоча цей індикатор не є цілком відповідний поширеності релігійних поглядів у суспільстві [2, с. 67–73], він дає змогу оцінити рівень прийняття релігійності як унормованої ідентичності в суспільстві та бути опосередкованим показником того, наскільки успішно представники релігійного ринку в країні провадять свою діяльність та можуть залучати послідовників до своїх організацій хоча б на рівні самоідентифікації.

Для оцінки зміни релігійного ринку за шкалою від релігійної монополії до плюралістичного ринку найбільш вдалим видається підхід оснований на аналізі частки населення, що сповідує основну релігію в державі⁸.

Для отримання більш чіткої градації цього показника наявні частки респондентів, що належать до найбільшої релігійної деномінації чи її течії, варто згрупувати у тертилі. Таке представлення показника дозволить оцінити відносні позиції країн з погляду домінування однієї релігійної організації, де найнижча тертиль буде відображати групу країн з найбільш плюралістичною структурою, а найвища найбільш монополізовані країни.

Запропонований набір індикаторів дозволяє описати всі включені в теоретичну модель параметри і підготувати необхідні дані для подальшого тестування. У Таблиці 1 наведений повний перелік змінних, запропонованих для оцінки теоретичної моделі.

⁴ Freedom in the World Country Ratings 1972–2015 [Electronic source] // Freedom House, An Annual Study of Political Rights and Civil Liberties – Mode of access: <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world>. – Last access: September, 2016. – Title from the screen.

⁵ RAS Dataset and Codebook [Electronic resources] // The Religion and State Project – Mode of access: <http://www.thearda.com/ras/downloads/>. – Last access: September, 2016. – Title from the screen.

⁶ Data on Armed Conflict [Electronic resources] // UCDP/PRIО Armed Conflict Dataset – Mode of access: <https://www.prio.org/Data/Armed-Conflict/UCDP-PRIО/>. – Last access: September, 2016. – Title from the screen.

⁷ Прямим індикатором показника буде частка респондентів що у питанні «Незалежно від того, чи відвідуєте Ви церкву чи ні, чи можете Ви сказати що... (v113)» (WVS) / «До якої з наведених категорій Ви належите? (R31)» (ISSP) обрали альтернативи «Віруючий» (WVS) / «Надзвичайно релігійний / Дуже релігійний / Помірно релігійний» (ISSP)

⁸ Для окреслення індикатора використовується частка відповідей альтернативи, що найчастіше обирається у питанні «Яку релігію Ви сповідуєте? (v102) (v102)» (WVS) / «Хто Ви за віросповіданням? (D32)» (ISSP)

**Перелік змінних та джерел даних,
запропонованих для оцінки теоретичної моделі**

Назва змінної	Джерело даних
Частка, віруючих у країні	Світове дослідження цінностей (World Values Survey), Міжнародна програма соціальних опитувань (International Social Survey Program)
Тертиль частки тих, хто сповідує основну релігію в державі	Проект «Релігія та держава» (The Religion and State Project) (Власний розрахунок тертилей)
Кількість релігійних меншин (до 5%)	Проект «Релігія та держава» (The Religion and State Project)
Рівень конверсії від атеїзму до релігійної ідентичності	Світове дослідження цінностей (World Values Survey), Міжнародна програма соціальних опитувань (International Social Survey Program)
Індекс дотримання політичних прав	Дім Свободи (Freedom House)
Валовий національний продукт на душу населення (зі збереженням ППС)	Світовий банк (World Bank)
Індекс державно-релігійних відносин	Проект «Релігія та держава» (The Religion and State Project)
Частка втрат населення у збройних конфліктах	База даних збройних конфліктів (UCDP/PRIO Armed Conflict Dataset)

Хоча запропонований підхід охоплює широке коло індикаторів, використання зазначених показників має низку обмежень, що мають бути враховані в подальшому аналізі та у найбільшій мірі пов'язані з великою кількістю країн^{**} у вибірці дослідження, а також з періодичністю збору даних досліджень з релігійної.

- Повний набір індикаторів для країн можна агрегувати з проміжку у п'ять років^{***}, що дозволяє отримати щонайменше три заміри для кожної з країн, проте звужує оцінку динаміки до оцінки змін у п'ятирічному інтервалі.

- Для отримання найбільшої кількості історичних даних на основі опитувань у різних періодах виникає потреба використовувати результати різних досліджень (WVS/ISSP), що передбачає можливість впливу різного інструментарію на характер відповідей респондентів і робить їх не у повній мірі порівнювальними. Проте досвід попередніх досліджень з цієї тематики дозволяє говорити про придатність такого підходу для оцінки загальних тенденцій [8, с. 3–20].

Висновки

Представлений аналіз, відбір та адаптація наявних емпіричних даних дозволяє сконструювати набір індикаторів, що можуть бути використані в аналізі релігійних змін у східноєвропейських країнах із завершенням політики державного атеїзму на основі інтеграції підходів теорії секуляризації та раціонального вибору. Запропоновані показники дозволяють оцінювати як контекстуальні характеристики стану суспільства у посткомуністичний період, так і параметри релігійності населення та релігійного простору.

У ході аналізу до контекстуальних показників було віднесено змінні, що описують наслідки зняття релігійних заборон та негативні зміни соціального та економічного стану суспільств регіону:

- можливості для розвитку релігійного ринку, що виникають після заняття релігійних заборон, що виражається через емпіричний індикатор – кількість релігійних меншин (організації кількість послідовників яких не перевищує 5% від населення країни);

- наявність додаткової ніші релігійних послідовників, що виражається через емпіричний індикатор – рівень релігійної конверсії (рівень переходу від атеїстичних поглядів до релігійних);

^{**} Дані по наступним європейським країнам: Білорусь, Боснію, Болгарію, Хорватію, Чехію, Східну Німеччину, Естонію, Угорщину, Латвію, Литву, Молдову, Польщу, Румунію, Росію, Сербію, Словаччину, Словенію, Україну

^{***} Періоди, що використовуються для визначення часових проміжків: 1990-1995, 1996-1999, 2000-2005, 2006-2010

– соціальні та економічні зміни, що описують збереження чи втрату модернізаційних здобутків посткомуністичних суспільств і виражаються через індикатори валовий національний продукт на душу населення та Індекс дотримання політичних прав.

До показників, що описують релігійно-ідеологічну структуру досліджуваних суспільств було віднесено характеристики, що описують взаємодію релігійних організацій з владними інститутами та умови виходу країн з-під комуністичного впливу наприкінці ХХ ст.:

– рівень релігійних свобод, що виражається через емпіричний індикатор – індекс стосунків між державою та релігією;

– умови виходу країн з-під комуністичного впливу в аспекті наявності збройних конфліктів у перехідний період та становлення пост-комуністичних держав, що виражається через емпіричний індикатор – кількість втрат у таких конфліктах.

Специфіка вибірки країн та значна кількість джерел інформації накладає на отриманні дані певні обмеження, які в той же час не перевищують загальну кількість обмежень характерну для подібних досліджень релігійних змін. Отриманий комплекс індикаторів має можливість стати методологічною основою подальшої оцінки релігійних змін у рамках теоретичної моделі, заборонованої автором.

Література:

1. Бовгиря І. В. Релігійні зміни у Східній Європі наприкінці ХХ століття крізь призму теорій секуляризації та релігійної економіки / Ірина Бовгиря // Наукові записки НаУКМА., Соціологічні науки – 2015. – Том 174. – С. 56–61.
2. Богданова О.В. Наскільки релігійним є українське суспільство? Порівняльний аналіз показників релігійності за даними міжнародної програми соціальних опитувань (ISSP, 2008) / О. В. Богданова // Наукові записки НаУКМА. — 2009 – Т. 96. Соціологічні науки. — С 67–73.
3. Barro R. Religious Conversion in 40 Countries / Robert Barro, Jason Hwang, Rachel McCleary // *Journal for the Scientific Study of Religion*. – 2010. – 49(1). – P. 15–36.
4. Finke R. The Dynamics of Religious Economies / Roger Finke, Rodney Stark // *Handbook of the Sociology of Religion* // Edited by Dillon M. – Cambridge University Press, 2003. – P. 96 –110.
5. Fox J. Religious Discrimination: A World Survey / Jonathan Fox // *Journal of International Affairs*. – 2007 – 61(1). – 47–68.
6. Froese P. After Atheism: an Analysis of Religious Monopolies in the Post-communist World / Paul Froese // *Sociology of Religion*. – 2004. – Spring. – P. 65 – 67.
7. Müller O. Secularization, Individualization, or (Re)vitalization? The State and Development of Churchliness and Religiosity in Post-Communist Central and Eastern Europe / Olaf Müller // *Religion and Society in Central and Eastern Europe*. – 2011. – № 4 (1). – P. 21–37.
8. Pickel G. Contextual Secularization. Theoretical Thoughts and Empirical Implications / Gert Pickel // *Religion and Society in Central and Eastern Europe*. – 2011. – № 4 (1). – P. 3–20.
9. Pollack D. Church and Religion in the Enlarged Europe: Analyses of the Social Significance of Religion in East and West / Detlef Pollack, Olaf Müller, Gert Pickel // *The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe* / [edited] by Detlef Pollack, Olaf Müller and Gert Pickel. – New York: Routledge, 2016. – P. 26–27.
10. Tomka M. Expanding Religion: Religious Revival in Post-Communist Central and Eastern Europe / Miklos Tomka. –Walter de Gruyter GmbH & Co, 2011. – P. 62–69.